

ӘОЖ 636.081

Білім алушы: Алдешова Ж.Б., магистрант, Әбілов Б.А., студент

Ғылыми жетекші: Ахметалиева А.Б., а.ш.ғ.к.

«Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті» КеАҚ, Орал қ.

ҚАЗАҚТЫҢ АҚБАС ТҰҚЫМЫ ТӨЛДЕРІНІҢ ӨСП-ЖЕТІЛУІ

АННОТАЦИЯ

Бұл мақалада БҚО жағдайында қазақтың ақбас ірі қара тұқымының төлдерінің өсіп-жетілуін зерттеу.

Кілт сөздер: қазақтың ақбас тұқымы, экстерьер, тірі салмақ, орташа тәуліктік салмақ, дене өлшемдері.

Қазіргі таңда Қазақстанда өндіріліп жатқан еттің басым көпшілігі ірі қара етін құрайды. Және оның үштен бірі ет бағытындағы малдан алынады. Жалпы етті ірі қара шаруашылығы өнімді мол беретін, экономикалық тиімділігі жоғары, мамандандырылған саланың бірі болып табылады. Сонымен қатар қазақтың ақбас сиырының тұқымы осы етті ірі қара шаруашылығында негізгі тұқым болып саналатындықтан, тұқымның өнімділігін арттырып, тұқымдық сапасын жақсарту, бұл саланың экономикалық тиімділігін көтеруге әсер ететіні сөзсіз. Қазақтың ақбас тұқымын шығару барысында зауыттық будандастыру әдісі қолданылған болатын. Е.Г.Насамбаевтың пікірі бойынша, қазақтың ақбас тұқымын шығару барысында селекционерлердің тез өсіп жетілетін тұқым қалыптастыруы міндет болып қойылмағанын айтады. Айтуы бойынша АҚШ, Канада, Англия сынды шет елдерден асыл тұқым сатып аларда, ең ірілерін таңдап алуға назар аударған. Бірақ кейін 1932-1975 жылдар аралығында шет елден, шағын типті қалалардан әкелінген герефорд бұқалары көптеген шаруашылықтарда кеңінен қолданылып аласа бойлы, қысқа аяқты, кеудесі кең ірі қара тұқымы кездесе бастаған [1].

Қазақстанның әр түрлі аймағында таралған бұл тұқымның биология сапалары мен өнімділігін зерттеу арқылы мынадай қасиеттері айқындалды: түрлі азық пен әр түрлі жемге, климат жағдайларына бейімделгіштігі, тез өсіп жетілгіштігі, жем-шөп шығыны жақсы өтелетіндігі.

Сүт өндіруге мамандандырылған ірі қараны өсіруге қарағанда мамандандырылған етті бағыттағы ірі қараны өсіру аз жұмыс күшін қажет етеді. Себебі ет өндіру үшін өсірілген ірі қара тұқымы сиырлары сауылмайды, олардың бұзаулары емін еркін еміп өседі. Сондықтан мұнда жұмыс күші аз, әрі тұрғын халықтың орналасқан жерінде мамандандырылған етті бағыттағы сиыр тұқымдарын өсіру тиімді болып саналады [2].

Зерттеу материалдары және әдістемесі. Зерттеудің негізгі объектісі болып «Дөңгелек» шаруа қожалығында өсірілетін қазақтың ақбас тұқымы төлдері болып табылады. Зерттеу материалдарына толықтай сараптама жүргізу үшін бонитировка, зоотехникалық есеп журналы, асылдандыру ісі т.б құжаттар қаралды. Мұндағы мал азығының негізгі көзі болып шабындықтар мен табиғи жайылымдар болып табылады.

Бонитировка кезінде сиырлар және төлдердің әр түрлі дене өлшемдері алынған болатын, атап айтсақ: шоқтығының биіктігі, тұрқының қиғаш ұзындығы, кеуде орамы, құйымшағының биіктігі, кеудесінің тереңдігі, кеудесінің енділігі, сербек аралық енділігі, жіліншігінің орамы.

Мұнаннан дене өлшемдері бойынша дене индекстері есептелінді (Сирақтылығы, тұрқы сипаты, дене еңселілігі, дене жұмырлылығы, кеуделілік, сүйектілік). Ал малдардың тірілей салмақтарын таразымен өлшеу арқылы анықталды. Осы тірілей салмақтарын көрсеткіштерне тәуліктік салмақ өсімі есептелді. Төлдердің салмағын 8,12,15 айлығында

таңғы уақытта азықтандыру мен суарудан бұрын өлшеу арқылы алынды. Алынған нәтижелерді есептеуге жалпы қабылданған Плохинский Н.А. (1970) алгоритміне сәйкес жүргізілді.

Зерттеу нысаны. Батыс Қазақстан облысы «Дөңгелек» асылтұқымды шаруа қожалығындағы қазақтың ақбас тұқымы табыны болып табылады. Шаруашылық 2008 жылы "Скит" шаруа қожалығының негізінде құрылды. Шаруашылықтың жалпы жер көлемі – 7251 га, оның ішінде: егістік жерлері - 6602 га, шабындық - 1250 га, жайылым-5400 га құрайды. Шаруашылықтың орналасқан аймағы өзендермен оқшауланған. Грачи 1, Грачи 2 өзендері мен Кушум арнасы үш жағынан қоршап жатыр.

Зерттеу нәтижелері. Жануарлар тұқымы бұл бір тұқымға белгілі бір белгілердің тән болуы. Егерде жұптасқан жануарлар бір тұқымда болса, таза тұқымды төл болып саналады.

Өткен ғасырдың отызыншы жылдары кеңестік заманның ірі ғалымдары: К.Акопян, П.Кулешов және т.б ғалымдардың кең көлемді зерттеулер жүргізіліп, қазақ және қалмақ сиырларын ағылшынның герефорд тұқымымен шағылыстырып, осы қазақтың ақбас тұқымын шығарған болатын. Қазақтың ақбас тұқымының өзіндік қасиеті –мейлінше ыстыққа және суыққа төзімді, азыққа талғампаз емес, әрі етті,әрі қоңды мал тұқымы. Бұқаларының салмағы 850-950 кг тартып, кейде тоннадан асып жатады. Ал сиырлары 450-550 кг ге жетеді. Ең маңыздысы сойыс уақытында май мен ет мөлшері 55-65 пайыздан кем емес. Еті мәрмәр, дәмді әрі жұмсақ.

Қазірде «Дөңгелек» асылтұқымды шаруа қожалығындағы қазақтың ақбас тұқымының сапалық көрсеткішін, тұқымдық құрылымын, табынның класстық құрамын қарағанда айқын байқалады.

Соңғы 2022 жылғы бонитировка нәтижесінде барлығы **1003** бас мал бонитерленді, оны төмендегі кестеден көруге болады.

Кесте 1 - Табынның тұқымдық және класстық құрамы (2022 жыл)

Көрсеткіштер	«Дөңгелек» ШҚ кластық құрылымы			
	Табын бойынша		Сиырлар бойынша	
	Бас	%	Бас	%
Элита-рекорд	363	36,2	151	53,6
Элита	377	37,6	118	41,8
I класс	263	26,2	13	4,6
Барлығы	1003	100%	282	100%

Табынның класстық құрамы таза тұқымды барлық мал саны 1003 мал басы болса, жоғары классқа 73,8 % -ы кіреді. Сиырлар таза тұқымды мал бас саны 282 болса, оның ішінде элита рекорд - 53,6%, элита- 41.8%, 1 класс- 4.6% мал басы бар. 18 айдан жоғары жастағы тайыншалар мен қашарлар саны 310, элита рекорд- 41.6%, элита-23%, 1 класс- 35.4% мал бас санын құрайды. 12 айға дейінгі және одан жоғары жастағы бұқашықтар саны- 88, оның ішінде элита рекорд -1.1%, элита- 5.7, 1 класс -93.2% мал бас саны. 6 айдан 12 айға дейінгі бұқашықтар саны 149 болса, элита рекорд -24.8%, элита -61.7%, 1 класс – 13.5%. 6 айдан 12 айға дейінгі тайыншалар саны 146 болса, элита рекорд – 31.5%, элита- 58.2%, 1 класс -10.3% мал басы санын құрайды.

«Дөңгелек» асылтұқымды шаруа қожалығының малдары жақсы экстерьерімен ерекшелінеді.

Шаруашылықта қазақтың ақбас малдарының өнімділік, тұқымдық қасиеттерін жақсартуға бағытталған жұмыстар жүргізілуде. Шаруашылықта соңғы 5 жылдағы

малдардың салмақ динамикасын қарайтын болсақ , өндіруші бұқалар 3 жасында- 705кг, 5 жас және одан жоғары- 840кг жетеді . Сиырлар 3 жасында- 449кг, 4 жасында -473кг, 5 жас және одан жоғары-566 кг құрайды. Салмақ өлшемдері бойынша тұқым стандартына сәйкес келеді.

«Дөңгелек» асылтұқымды шаруа қожалығының ақбас тұқымы төлдерінің де өсімталдығын айтпасқа болмайды. Экстерьерлік ерекшеліктерін зерттеу мақсатында бұқашықтардың 8,12,15 айлығында дене өлшемдері алынған болатын.

Кесте 2 – Бұқашықтардың дене өлшемдері, см

Дене өлшемдері, көрсеткіштер	Жасы, ай					
	8 ай		12 ай		15 ай	
	(n=15)		(n=15)		(n=15)	
	X±Sx	Cv	X±Sx	Cv	X±Sx	Cv
Шоқтығының биіктігі	98,6±0,6	2,5	108,2±0,4	1,7	113,8±0,4	1,5
Құйымшағының биіктігі	103,2±0,4	1,8	107,2±0,6	1,3	116,2±0,2	1,1
Кеудесінің тереңдігі	48,2±0,8	6,6	54,5±0,5	3,7	62,2±0,6	4,3
Кеудесінің енділігі	31,5±0,3	5,2	33,6±0,5	6,9	41,3±0,4	4,7
Сербек аралық енділігі	32,5±0,3	4,3	36,2±0,6	4,8	43,7±0,8	5,8
Кеудесінің орамы	147,4±0,8	2,7	155,2±1,6	3,4	172,8±0,8	1,7
Тұрқының қиғаш ұзындығы	103,2±0,4	1,7	121,4±0,4	1,4	131,2±0,3	1,5
Жіліншігінің орамы	16,7±0,2	3,6	17,7±0,4	6,5	19,7±0,4	6,1

Жас төлдерді өсіру барысында 8 айдан 12 айға дейін аралықта еттік формалары қалыптасып, көлемі мен енінің кеңеюі байқалды. Кеуде орамы ұлғайып, тұрқының созылықтылығы артты. Бұл жас төлдердің өзіндік ерекшелігіне байланысты тез жетіліп дамитындықтан, барлық жануарларға тән қасиет.

Осыдан алынған өлшемдерінен дене бітім индекстері есептеледі : сирақтылығы, тұрқының сипаты, кеуделілігі, дене еңселілігі, дене жұмырлылығы, сүйектілігі т.б. жатады.

Жоғарыдағы кестеден бұқашықтардың кеуделілігінің біршама артқанын және дене бітімінің тез жетілгіштігін байқауға болады. Бұқашықтардың индекстерінен еш ауытқушылық байқалмады, осыннан олардың дамуының бірқалыпты екенін байқаймыз.

Жас төлдердің өсіп жетілуі мал тұқымдарын жетілдіру етті бағыттағы ірі қара өсірудегі негізгі бағыт болып табылады. Селекциялық асылдандыру жұмыстары кезеңінде жоғары сападағы ет өндіру үшін, төлдердің тірідей салмағы, орташа тәуліктік салмақ сынды көрсеткіштері өте маңызды [3].

Қазақтың ақбас тұқымының жас төлдерінің өсіп жетілуін зерттеу мақсатында «Дөңгелек» ШҚ -да өсірілген бұқашықтар мен тайыншалардың тірілей салмағының орташа тәуліктік өсімі бойынша жүргізілді. Асыл тұқымды мал өсіретін шаруашылықтарда жас төлдерді өсіріп , оны әрі дамыту тұқымдылық қасиеттің жақсартудағы басты мақсат болып табылады.

Кесте 3 – Бұқашықтар мен тайыншалардың орташа тірілей салмағы, кг

Жасы, ай	Жынысы			
	Бұқашықтар (n=15)		Тайыншалар (n=15)	
	X±Sx	Cv	X±Sx	Cv
8	222 ± 2,07	3,48	221 ± 3,29	5,5
12	324 ± 4,14	4,78	283 ± 3,49	4,6
15	396 ± 3	2,83	308 ± 3,7	4,4
Орташа тәуліктік салмақ қосымы				
Жасы, ай	Бұқашықтар (n=15)		Тайыншалар (n=15)	
	X±Sx	Cv	X±Sx	Cv
8-12	786.1±3.1	1.4	508.3±1.8	1.3
12-15	685.1±6.6	3.5	577.7±1.04	3.4

3-кестеде көрсетілгендей 8 айлығындағы бұқашықтардың орташа салмағы 222 кг құраған болатын, ал тайыншалардың орташа салмағы 221 кг құрады. Бұқашықтардың тірілей салмағы тұқым стандартынан 8 айлығында- 12 кг, 12 айлығында- 24 кг, 15 айлығында- 31кг асты.

Тайыншалардың тірілей салмағы тұқым стандартынан 8 айлығында- 31 кг, 12 айлығында- 23 кг, 15 айлығында- 3 кг ға асып түскен болатын. Тірілей салмағы арқылы орташа тәуліктік салмақ қосымы анықталды. Бұқашықтарда тәуліктік салмақ қосымы ең жоғары 8-12 айлық аралығында болды, ал тайыншаларда 12-15 ай аралығында болды .

Қорытынды. Республикадағы етті ірі қараның қырық екі пайызға жуығы Батыс Қазақстан аймағында, яғни ең көп біздің аймақта өсіріледі.

Қазақтың ақбас тұқымды ірі қара малы етті бағыттағы ірі қара шаруашылығында негізгі тұқым болғандықтан ,оның сапасын, өнімділік деңгейін көбейтіп, тұқымын жақсартуға , экономикалық тиімділігін арттыруға әсер ететіні сөзсіз. Бұл тұқымды шығаруда малды зауыттық будандастыру әдісі қолданылған. Еліміздің әр түрлі аймағында өсіріліп , қазақтың ақбас тұқымының мынадай қасиеттері анықталған: әр түрлі жем мен азық , климат жағдайларына бейімделгіштігі, тез өсіп жетілгіштігі, жем шөп жақты өтелетіндігі.

Шаруашылықтағы табынның тұқымқуалаушылық әлеуеті жоғары өнімді жануарлар санын көрсетеді. Салмақ динамикасын қарайтын болсақ , өндіруші бұқалар 3 жасында- 705кг, 5 жас және одан жоғары- 840кг жетеді . Сиырлар 3 жасында- 449кг, 4 жасында - 473кг, 5 жас және одан жоғары-566 кг құрайды. Салмақ өлшемдері бойынша тұқым стандартына сәйкес келеді.

8 айлығындағы бұқашықтардың орташа салмағы 222 кг құраған болатын, ал тайыншалардың орташа салмағы 221 кг құрады. Бұқашықтардың тірілей салмағы тұқым стандартынан 8 айлығында- 12 кг, 12 айлығында- 24 кг, 15 айлығында- 31кг асты.

Салмақ өлшемдері бойынша тұқым стандартына сәйкес келеді. Жануарлардың қондылығы қанағаттанарлық.

Сурет-1. Қазақтың ақбас тұқымды ірі қаралары

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Насамбаев Е.Г. Воспроизводительная способность телок казахской белоголовой породы и ее помесей / Е.Г. Насамбаев, А.Б. Ахметалиева // Вестник с.-х. науки Казахстана. Алма-Ата, 2006. - №7. - 38-40 б.
2. Ж. Оразбеков., Б.Төлебаева., Етті ірі кара өсіру технологиясы және еңбек өнімділігі. 1987.-5.4-5.
3. А. Б. Ахметалиева., Д. А. Дуимбаев., Н. Ж. Жайназаров //Қазақтың ақбас тұқымы төлдерінің өсу даму көрсеткіштері., Ғылым және білім. 2016, №4 (45) -206.

РЕЗЮМЕ

В данной статье изучено рост и развитие молодняка белоголовой породы в племенном хозяйстве «Донгелек» ЗКО по результатам бонитировки 2021-2022 гг.

RESUME

This article studied the growth and development of the young white-headed breed of the breeding farm "Dongelek" WKO based on the results of appraisal in 2021-2022.

ОӘК 551.556:551.524

Білім алушы: Альпейсова Н., магистрант

Ғылыми жетекші: Губашева Б.Е., жетекші

«Жәңгір хан атындағы Батыс Қазақстан аграрлық-техникалық университеті» КеАҚ, Орал қ.

АТМОСФЕРАДАҒЫ ЛАСТАУШЫ ЗАТТАРДЫҢ КОНЦЕНТРАЦИЯСЫНЫҢ ЖЕЛ ЖЫЛДАМДЫҒЫНА, АУА ТЕМПЕРАТУРАСЫНА ТӘУЕЛДІЛІГІ

АННОТАЦИЯ

Ауа-райы-метеорологиялық факторлардың өзгергіштігі атмосфералық ластану деңгейіне теріс әсер етеді, сондықтан Табиғатты қорғаудың тиімді әдістерінің бірі атмосфералық ластану концентрациясының жоғарылауына ықпал ететін қолайсыз метеорологиялық жағдайларды болжау болып табылады. Ауа-райының қалыптан тыс ауытқуларының атмосфералық ауаның ластану деңгейінің жоғарылауымен біріктірілген әсері халықтың денсаулығына теріс әсер етеді.

Кілт сөздер: *ластаушы заттар концентрациясы, жел, ауа температурасы.*

Кіріспе. Әр түрлі метеорологиялық факторлар ауаның зиянды қоспалармен ластану деңгейіне әр түрлі әсер етеді. Тұрақты әсер ететін табиғи факторлар - атмосфералық қысым, ауа температурасы, желдің жылдамдығы мен бағыты, ылғалдылық және мезгіл – мезгіл пайда болатын метеорологиялық құбылыстар (жауын-шашын, тұман және т.б.) - белгілі бір комбинацияларда, синоптикалық жағдайларда және атмосфераның физикалық күйінде (стратификация) зиянды заттардың концентрациясын ондаған есе өзгертуге қабілетті. [1]Қолайсыз метеорологиялық жағдайлар жыл сайын байқалады және жылдың маусымына қарамастан пайда болуы мүмкін. Осыған байланысты қолайсыз синоптикалық жағдайларды үнемі бақылау қажет [2].

Жел гидрометеорологиялық сипаттамалардың бүкіл кешенімен байланысты. Желдің максималды болуы әрдайым атмосфералық ауаның сапасына жағымды әсер етеді және ауаның ластану деңгейінің төмендеуіне ықпал етеді [3].